

بسیج مردمی؛ خاستگاه و کارکردها: از دفاع مقدس تا جنگ آینده

سید مهدی ساداتی نژاد^۱، محمدرضا صالحی وثیق^۲

۱- عضو هیئت علمی علوم سیاسی دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تهران، ایران.

۲- دانشجوی دکتری دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، تهران، ایران.

چکیده:

بسیج مردمی به عنوان یکی از ارکان بنیادین انقلاب اسلامی، نقشی چند بعدی در تحولات اجتماعی، فرهنگی و نظامی ایران ایفا کرده است. این پژوهش به بررسی خاستگاه و کارکردهای بسیج مردمی از دوران دفاع مقدس تا مدیریت تهدیدات آینده پرداخته است. مسئله اصلی پژوهش این است که چگونه بسیج، علاوه بر کارکردهای نظامی در جنگ‌ها، می‌تواند در مدیریت بحران‌ها و مقابله با تهدیدات نوین مانند جنگ‌های ترکیبی، شناختی و سایبری مؤثر باشد. بر پایه فرضیه این پژوهش، بسیج، با تکیه بر ظرفیت‌های اجتماعی، انعطاف‌پذیری و توان انسجام‌بخشی، می‌تواند نقشی کلیدی در مدیریت تهدیدات و بحران‌های آینده ایفا نماید. چارچوب نظری پژوهش بر اساس نظریه سازمان‌های داوطلبانه هندرسون تدوین شده که به نقش مشارکت آزادانه و غیرانتفاعی افراد در تقویت سرمایه اجتماعی و مدیریت بحران‌ها تأکید دارد. روش‌شناسی پژوهش کیفی و تحلیلی بوده و داده‌ها از طریق مطالعات اسنادی و بررسی پیشینه‌های تاریخی و عملی گردآوری شدند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بسیج، با بهره‌گیری از تجارب دفاع مقدس و تطبیق با تهدیدات نوین، همچنان می‌تواند در حوزه‌های سایبری، فرهنگی و جنگ شناختی و امنیت نرم نقشی حیاتی ایفا نماید. در نهایت، تقویت آموزش‌های تخصصی، تدوین راهبردهای جدید و بهره‌گیری از ظرفیت‌های مردمی به عنوان راهکارهایی برای توسعه کارکردهای بسیج پیشنهاد شده است.

کلمات کلیدی:

بسیج مردمی، انقلاب اسلامی، جنگ ترکیبی، جنگ شناختی، جنگ آینده.

(۱) مقدمه

بسیج، به عنوان یکی از برجسته‌ترین پدیده‌های اجتماعی-سیاسی در تاریخ معاصر ایران، نقشی بنیادین در شکل‌دهی به ساختارهای مقاومت ملی و مقابله با تهدیدات خارجی و داخلی ایفا کرده است. این نهاد که در دوران انقلاب اسلامی و به‌ویژه دفاع مقدس پایه‌گذاری شد، فراتر از یک سازمان نظامی صرف، به الگویی برای مشارکت عمومی و تقویت سرمایه اجتماعی تبدیل شده است. بسیج مردمی با بهره‌گیری از آموزه‌های فرهنگی و دینی و با اتکا به نیروی مردمی، توانسته است در شرایط بحرانی، از جنگ‌های نظامی گرفته تا مدیریت بحران‌های اجتماعی و بلایای طبیعی، به عنوان یک نیروی تأثیرگذار ظاهر شود. با تغییر ماهیت تهدیدات از جنگ‌های متعارف به جنگ‌های پیچیده‌تر مانند جنگ‌های ترکیبی و شناختی، سایبری، و اطلاعاتی، نقش و کارکرد بسیج مردمی نیز دچار تحولات مفهومی و عملیاتی شده است. امروزه، بسیج تنها به عنوان یک نیروی نظامی تعریف نمی‌شود، بلکه به نهادی چندبعدی با قابلیت‌های اجتماعی، فرهنگی، و امنیتی تبدیل شده است که می‌تواند به‌طور هم‌زمان به مقابله با تهدیدات سخت و نرم بپردازد. در این زمینه، تحلیل علمی و نظام‌مند خاستگاه و کارکردهای بسیج مردمی، هم در بستر تاریخی دفاع مقدس و هم در افق جنگ‌های آینده، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. نظریه‌های اجتماعی و سیاسی از جمله نظریه سازمان‌های داوطلبانه رابرت هندرسون، چارچوب‌های مناسبی برای تبیین و تحلیل بسیج مردمی ارائه می‌دهد. نظریه سازمان‌های داوطلبانه بر اهمیت مشارکت آزادانه و غیرانتفاعی افراد در شکل‌دهی به نهادهای اجتماعی تمرکز می‌کند. این نظریه، امکان تحلیل بسیج مردمی به عنوان یک نهاد اجتماعی-نظامی را از ابعاد مختلف فراهم می‌سازد. پژوهش حاضر با هدف بررسی خاستگاه و کارکردهای بسیج مردمی از دوران دفاع مقدس تا جنگ‌های آینده، تلاش می‌کند تا ضمن به کارگیری رویکردهای

۶ اسفند ماه ۱۴۰۳ / 24 February 2025

همایش بسیج مردمی و دفاع مقدس

نظری و تحلیلی، ظرفیت‌ها و محدودیت‌های این نهاد را در بستر تاریخی و اجتماعی آن واکاوی کند. پرسش اساسی پژوهش این است که بسیج مردمی چگونه توانسته است به‌عنوان یک سازمان داوطلبانه و اجتماعی، نقش مؤثری در گذشته ایفا کند و چه ظرفیت‌هایی برای پاسخ‌گویی به تهدیدات پیچیده آینده در اختیار دارد؟ این مطالعه با این فرضیه که بسیج مردمی علاوه بر کارکرد دفاعی در جنگ‌ها، دارای ظرفیت‌هایی در مدیریت بحران‌های آینده است، و با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، در نظر دارد ضمن ارائه تصویری جامع از این نهاد، راهکارهایی برای ارتقای نقش آن در مدیریت بحران‌ها و دفاع از امنیت ملی ارائه دهد.

۲) مروری بر پیشینه پژوهش

کیانی‌راد و مروت (۱۴۰۱) در پژوهش خود به بررسی «کمک‌های مردمی بسیج در تأمین مالی خرد جمعی با اتکا به تجربه‌ی دوران دفاع مقدس» پرداختند. این پژوهش به بررسی نقش و ظرفیت‌های سازمان بسیج در تأمین مالی خرد جمعی پرداخته و بر تجربه‌های موفق دوران دفاع مقدس به‌عنوان نمونه‌ای تاریخی از مدیریت مالی مردمی و کارآمد تکیه دارد. نویسندگان تأکید دارند که تأمین مالی خرد جمعی، به‌ویژه در شرایط اقتصادی کنونی ایران، می‌تواند به هدایت نقدینگی سرگردان به سمت تولید کمک کند. این پژوهش، سازمان بسیج را به‌عنوان نهادی با پتانسیل ایجاد پلتفرم‌های تأمین مالی جمعی معرفی کرده و بر توانایی‌های این سازمان در بسیج منابع و موفقیت‌های آن در ایجاد گروه‌های جهادی و اجرای طرح‌های مردمی تأکید می‌کند. پژوهش با به‌کارگیری نظریه داده‌بنیاد و روش سیستماتیک اشتراوس و کوربین، چارچوبی نظری برای بهره‌گیری از بسیج در این زمینه ارائه می‌دهد. نتایج کلیدی این پژوهش شامل این بود که سازمان بسیج، با توجه به تجربه‌های موفق دوران دفاع مقدس، ظرفیت بالایی در مدیریت منابع مردمی و تأمین مالی خرد دارد. ایجاد پلتفرم‌های تأمین مالی خرد جمعی توسط بسیج، به‌دلیل ساختار جهادی و بهره‌وری بالای این سازمان، می‌تواند در مدیریت اقتصادی و کنترل تورم مؤثر باشد و تحلیل ویژگی‌های اقتصادی کشور و توانایی‌های بسیج نشان می‌دهد که این سازمان می‌تواند به‌عنوان یک تسهیل‌گر میان مردم و بخش تولید عمل کند.

با اینکه، پژوهش کیانی‌راد و مروت عمدتاً بر نقش سازمان بسیج در زمینه تأمین مالی خرد جمعی با تکیه بر تجربه‌های دوران دفاع مقدس و جنبه‌های اقتصادی متمرکز است. پژوهش حاضر، اگرچه به این موضوع نیز توجه دارد، اما تمرکز اصلی آن بر کارکردهای چندگانه بسیج، از جمله نقش‌های نظامی، فرهنگی، و اجتماعی در مدیریت بحران‌های گذشته و آینده است. در حالی که پژوهش کیانی‌راد و مروت به جنبه‌های اقتصادی بسیج محدود شده‌است، پژوهش حاضر به تحلیل گسترده‌تر و چندبعدی از بسیج مردمی، به‌ویژه در زمینه مواجهه با تهدیدات نوین (مانند جنگ‌های هیبریدی و سایبری)، می‌پردازد.

کیوان حسینی (۱۳۸۵) در پژوهش خود با عنوان «جایگاه بسیج در رویکرد امام‌خمينی (رحمه‌الله) نسبت به راهبرد «دفاع همه‌جانبه»، به بررسی جایگاه و نقش بسیج در چارچوب اندیشه‌های دفاعی امام‌خمينی (رحمه‌الله) پرداخته و آن را از منظر راهبرد «دفاع همه‌جانبه» تحلیل می‌کند. کیوان حسینی، نظریه «بازدارندگی مبتنی بر بسیج مردمی» را به‌عنوان یکی از ارکان اصلی اندیشه دفاعی امام‌خمينی (رحمه‌الله) معرفی کرده و تأکید دارد که توجه ایشان به توانمندی‌های مردمی در قالب مفاهیمی مانند «نظامی‌گری مبتنی بر توان مردمی» ریشه در آثار و اندیشه‌های پیش از انقلاب، مانند کتاب‌های کشف‌الاسرار و حکومت اسلامی دارد. این پژوهش همچنین به فرمان تشکیل بسیج در ماه‌های نخستین پس از پیروزی انقلاب اسلامی می‌پردازد و آن را نشان‌دهنده اراده امام‌خمينی (رحمه‌الله) در بازنگری ساختار دفاعی کشور می‌داند. پژوهش کیوان حسینی بر این نکته تأکید دارد که بالندگی بسیج در حوزه‌های آموزش نظامی، عقیدتی، و فرهنگ‌سازی، به‌ویژه با ترویج فرهنگ شهادت‌طلبی، نقش به‌سزایی در تحقق اهداف دفاعی و اجتماعی انقلاب اسلامی داشته است. فرمان تشکیل بسیج، نشان‌دهنده بصیرت امام‌خمينی (رحمه‌الله) در بهره‌گیری از توان مردمی برای بازدارندگی و تقویت دفاع ملی است و فرهنگ‌سازی بر پایه ارزش‌های انقلابی و اسلامی، به‌ویژه فرهنگ شهادت‌طلبی، یکی از اهداف اصلی بسیج بوده و در رویکرد امام (رحمه‌الله)

۶ اسفند ماه ۱۴۰۳ / 24 February 2025

شماره ۱۳۹۹
پژوهش محوری

جایگاه محوری دارد. پژوهش کیوان حسینی به‌طور مشخص بر جایگاه بسیج در اندیشه دفاعی امام‌خمينی (رحمه‌الله) و ارتباط آن با راهبرد «دفاع همه‌جانبه» متمرکز است. تمرکز این پژوهش بیشتر بر تحلیل تاریخی و نظری اندیشه‌های امام‌خمينی (رحمه‌الله) و فلسفه تشکیل بسیج است. در مقابل، پژوهش من با بهره‌گیری از این پیشینه نظری، به تحلیل کارکردهای بسیج مردمی در دوران دفاع مقدس و همچنین قابلیت‌های آن برای مدیریت تهدیدات آینده (مانند جنگ‌های هیبریدی و بحران‌های سایبری) می‌پردازد. پژوهش من بر کاربرد عملی بسیج در مدیریت تهدیدات مدرن و بحران‌های آینده تأکید دارد و از چارچوب نظری سازمان‌های داوطلبانه هندرسون برای تبیین ابعاد مختلف آن استفاده می‌کند.

شتاب‌درا (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «تبیین تاریخی پیدایش بسیج در ایران با تأکید بر نقش بسیج در انقلاب کبیر اسلامی ایران»، به بررسی تاریخی مفهوم و کارکرد بسیج در ایران پرداخته و نشان می‌دهد که بسیج عمومی مردم، پدیده‌ای تاریخی است که در طول دوران‌های مختلف تمدنی، از دوران مادها و هخامنشیان تا دوره صفویه و مشروطه، وجود داشته است. شتاب‌درا تأکید دارد که بسیج، به‌عنوان گردهمایی مردمی حول هدفی خاص، در دوره‌های مختلف تاریخی ایران حضور داشته و با انقلاب کبیر اسلامی ایران به بلوغ و شکلی سازمان‌یافته‌تر دست یافته است. پژوهش شتاب‌درا به‌ویژه بر این نکته تأکید می‌کند که انقلاب اسلامی با هدایت تفکر رهبران انقلابی مانند امام‌خمينی (رحمه‌الله)، توانست بسیج مردمی را به سطحی از همبستگی و انسجام برساند که در تاریخ معاصر ایران بی‌سابقه بوده است. این پژوهش همچنین نگاهی تطبیقی به تلاش‌های پیشینیان، مانند شیخ فضل‌الله نوری، میرزا کوچک‌خان جنگلی و رئیس‌علی دلواری، برای سازمان‌دهی بسیج مردمی دارد و آنها را زمینه‌ساز بسط ایده بسیج در دوران انقلاب اسلامی می‌داند. بدین‌گونه در این مقاله با تحلیل تاریخی، به این نتیجه می‌رسد که بسیج مفهومی مستحدثه نیست و ریشه‌های آن به ابتدایی‌ترین شکل‌های زندگی جمعی انسان بازمی‌گردد، اما در دوران دفاع مقدس به کمال سازمان‌دهی و معنای عملی خود رسید. انقلاب کبیر اسلامی ایران، با هدایت رهبران انقلابی، به بسیج مفهومی نو و انسجامی عملی بخشید که در دوره‌های قبلی تاریخ ایران به این شکل وجود نداشت. پژوهش شتاب‌درا بیشتر بر بررسی تاریخی مفهوم بسیج و تطور آن در دوره‌های مختلف تاریخی ایران متمرکز است. این پژوهش از منظر تاریخی و تحلیلی، روند تکاملی بسیج را تا دوره انقلاب اسلامی و دفاع مقدس دنبال می‌کند. در مقابل، پژوهش من، علاوه بر بهره‌گیری از این پیشینه تاریخی، بر کارکردهای بسیج مردمی در شرایط معاصر و نقش آن در مدیریت تهدیدات آینده (مانند جنگ‌های هیبریدی، تهدیدات سایبری و بحران‌های غیرنظامی) تمرکز دارد. به عبارت دیگر، در حالی که پژوهش بد را بر ریشه‌ها و پیشینه تاریخی تأکید دارد، پژوهش من به کارکردهای عملی و راهبردی بسیج در حال و آینده می‌پردازد.

سالاروند (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان «بسیج مردمی، مولفه اساسی امام در پیروزی انقلاب اسلامی»، بر نقش اساسی بسیج مردمی در پیروزی انقلاب اسلامی ایران با تأکید بر رهبری امام‌خمينی (رحمه‌الله) متمرکز است. سالاروند استدلال می‌کند که انقلاب اسلامی ایران به دلیل تحولاتی که در سطوح سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جامعه ایجاد کرد، از انقلابات دیگر متمایز است. این پژوهش بر اهمیت نقش رهبری در انقلاب تأکید دارد و بیان می‌کند که موفقیت انقلاب ایران مرهون کیفیت رهبری امام‌خمينی (رحمه‌الله) بوده است. سالاروند رهبری امام‌خمينی (رحمه‌الله) را به‌عنوان ایده‌آل‌ترین شکل رهبری انقلابی معرفی می‌کند که نه تنها ایدئولوژی انقلاب را طراحی و تدوین کرد، بلکه به‌عنوان فرمانده انقلاب، استراتژی‌ها، تاکتیک‌ها، و نحوه بسیج مردم را نیز هدایت کرد. این پژوهش به بررسی چگونگی بهره‌گیری امام‌خمينی (رحمه‌الله) از تعالیم اسلامی برای بسیج ملت ایران علیه حکومت پهلوی پرداخته و بسیج مردمی را به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی پیروزی انقلاب اسلامی تحلیل کرده است. پژوهش سالاروند عمدتاً بر تحلیل رهبری امام‌خمينی (رحمه‌الله) در طراحی و هدایت بسیج مردمی و نقش آن در پیروزی انقلاب اسلامی تمرکز دارد. این پژوهش رویکردی تاریخی و ایدئولوژیک به بسیج مردمی دارد و به‌طور خاص بر مرحله پیش از پیروزی انقلاب تمرکز می‌کند. در مقابل، پژوهش حاضر بر کارکردهای بسیج مردمی در دوران پس از

۶ اسفند ماه ۱۴۰۳ / 24 February 2025

همایش بسیج مردمی در دفاع مقدس

انقلاب، به‌ویژه در دفاع مقدس و مدیریت بحران‌های آینده، متمرکز است. افزون بر این، مقاله حاضر از چارچوب نظری سازمان‌های داوطلبانه هندرسون بهره می‌گیرد تا ابعاد اجتماعی، فرهنگی، و راهبردی بسیج مردمی ایران را در شرایط معاصر تحلیل کند. بنابراین، پژوهش حاضر بیشتر به کارکردهای بسیج در زمینه‌های نوظهور مانند جنگ‌های ترکیبی و شناختی و تهدیدات سایبری می‌پردازد، در حالی که پژوهش سالاروند به تحلیل تاریخی و نقش بسیج در پیروزی انقلاب اسلامی محدود است.

بیات (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «نقش بسیج مردمی در پدافند سایبری و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، به بررسی نقش بسیج مردمی در پدافند سایبری و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران پرداخته است. بیات با به‌کارگیری تجربه میدانی یک دهه خود در فضای مجازی و بسیج مردمی و نیز نظرات کارشناسان، تلاش کرده است تا ارتباط میان این سه متغیر (بسیج مردمی، پدافند سایبری، و امنیت ملی) را تحلیل کند. این مقاله با جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و مشاهدات نویسنده، شاخصه‌های تأثیرگذار هر یک از متغیرها را شناسایی و تحلیل کرده است. پژوهش به این نتیجه می‌رسد که بسیج مردمی، با بهره‌گیری از توان سازمان‌دهی و ظرفیت‌های گسترده خود، می‌تواند به‌عنوان یکی از ابزارهای مؤثر در پدافند سایبری عمل کند. با این حال، تأثیرگذاری این نقش نیازمند تغییرات مناسب و تقویت شاخصه‌های مشخص شده در تحقیق است. بیات پیشنهاد می‌دهد که تقویت توان بسیج مردمی در حوزه سایبری می‌تواند تأثیر مستقیمی بر ارتقای سطح امنیت ملی داشته باشد. پژوهش بیات بر نقش بسیج مردمی در پدافند سایبری و تأثیر آن بر امنیت ملی متمرکز است و رویکردی تخصصی به حوزه سایبری و امنیت اطلاعات دارد. تمرکز این پژوهش بر پدافند سایبری به‌عنوان یک متغیر ویژه است و ارتباط آن را با امنیت ملی از طریق ظرفیت‌های بسیج مردمی تحلیل می‌کند. در مقابل، پژوهش حاضر با رویکردی جامع‌تر، به تحلیل چندجانبه کارکردهای بسیج مردمی، از جمله در حوزه سایبری، فرهنگی، و نظامی، می‌پردازد. افزون بر این، مقاله حاضر از چارچوب نظری سازمان‌های داوطلبانه هندرسون بهره می‌گیرد تا نقش بسیج را نه تنها در پدافند سایبری، بلکه در مقابله با تهدیدات جنگ‌های ترکیبی و شناختی، مدیریت بحران‌های غیرنظامی، و تقویت امنیت نرم بررسی کند. بدین‌سان، پژوهش حاضر گستره‌ای وسیع‌تر از کارکردهای بسیج مردمی را پوشش می‌دهد.

مجموعه مطالعات پیشینی پژوهشی که به برخی از آنان اشاره گردید نشان می‌دهد که بسیج مردمی ایران به‌عنوان یک سازمان داوطلبانه، همواره نقشی چندبعدی در عرصه‌های مختلف داشته است. پژوهش‌های انجام‌شده نشان می‌دهند که این نهاد، از دوران انقلاب اسلامی و دفاع مقدس تا بحران‌های نوین، با تکیه بر توان مردمی و سازمان‌دهی گسترده خود، به یکی از ارکان اصلی مدیریت تهدیدات و بحران‌ها تبدیل شده است. برخی از پژوهش‌ها به ابعاد تاریخی و فلسفی بسیج پرداخته‌اند، مانند بررسی حسینی (۱۳۸۵) درباره جایگاه بسیج در اندیشه امام خمینی (رحمه‌الله) و نقش آن در دفاع همه‌جانبه، یا پژوهش شتا بد را (۱۳۹۹) که بسیج را به‌عنوان مفهومی تاریخی از دوران مآدها تا انقلاب اسلامی تحلیل کرده است. در مقابل، برخی پژوهش‌ها به نقش عملی بسیج در حوزه‌های ویژه پرداخته‌اند، از جمله کیانی‌راد و مروت (۱۴۰۱) که به نقش بسیج در تأمین مالی خرد جمعی و مدیریت اقتصادی، و بیات (۱۳۹۲) که به تأثیر بسیج در پدافند سایبری و امنیت ملی توجه داشته‌اند. نکته مشترک در تمامی این پژوهش‌ها، تأکید بر توان بالای بسیج در انسجام‌بخشی اجتماعی، مدیریت بحران‌ها، و مقابله با تهدیدات است. تفاوت پژوهش حاضر با مطالعات پیشین در رویکرد جامع آن است که علاوه بر بررسی گذشته و حال، کارکردهای بسیج مردمی در مواجهه با تهدیدات آینده، مانند جنگ‌های ترکیبی و شناختی، تهدیدات سایبری، و امنیت نرم، را مورد تحلیل قرار می‌دهد. این پژوهش، با بهره‌گیری از چارچوب نظری سازمان‌های داوطلبانه هندرسون، به بررسی همه‌جانبه نقش بسیج در ابعاد اجتماعی، فرهنگی، و امنیتی می‌پردازد.

(۳) چارچوب نظری و روش‌شناسی

(۳-۱) چارچوب نظری: سازمان‌های داوطلبانه هندرسون^۱

نظریه سازمان‌های داوطلبانه که رابرت هندرسون^۲ مطرح کرده است، بر ماهیت و کارکرد سازمان‌هایی تأکید دارد که براساس مشارکت آزادانه افراد در فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی شکل می‌گیرند. این نظریه به بررسی چگونگی تشکیل، عملکرد، و تأثیر این نوع سازمان‌ها بر جامعه می‌پردازد. هندرسون سازمان‌های داوطلبانه را به‌عنوان ابزاری برای تقویت سرمایه اجتماعی و انسجام جامعه می‌داند که می‌توانند در شرایط مختلف از جمله بحران‌ها و چالش‌های اجتماعی، نقشی اساسی ایفا کنند. سازمان‌های داوطلبانه در نظریه هندرسون پنج ویژگی اصلی را شامل می‌شود:

(۱) مشارکت آزادانه و غیرانتفاعی (سازمان‌های داوطلبانه بر اساس اصول داوطلبی شکل می‌گیرند، به این معنا که افراد بدون اجبار و با انگیزه‌های شخصی یا اجتماعی در فعالیت‌های این سازمان‌ها شرکت می‌کنند. این سازمان‌ها معمولاً غیرانتفاعی بوده و هدف اصلی آن‌ها ارائه خدمات یا کمک به جامعه است) (Henderson, 1981: 45)

(۲) نقش سازمان‌های داوطلبانه در حل مشکلات اجتماعی (هندرسون معتقد است که سازمان‌های داوطلبانه می‌توانند به‌عنوان واسطه‌ای میان دولت و جامعه عمل کنند. این سازمان‌ها قادرند نیازهای خاص جامعه را شناسایی کرده و برای رفع آن‌ها راه‌حل‌هایی ارائه دهند. به‌ویژه در شرایطی که دولت به‌تنهایی قادر به پاسخ‌گویی به تمامی نیازهای جامعه نیست، سازمان‌های داوطلبانه می‌توانند خلأها را پر کنند) (Henderson, 1981: 62)

(۳) ایجاد سرمایه اجتماعی (به باور هندرسون، سازمان‌های داوطلبانه بستری برای ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی هستند. این سازمان‌ها از طریق تعاملات اجتماعی میان اعضای خود و همچنین با جامعه گسترده‌تر، اعتماد، همکاری و انسجام اجتماعی را افزایش می‌دهند) (Henderson, 1981: 77)

(۴) انعطاف‌پذیری و پویایی (سازمان‌های داوطلبانه به‌دلیل ساختار غیررسمی و داوطلبانه خود، از انعطاف‌پذیری بالایی برخوردارند. این ویژگی به آن‌ها اجازه می‌دهد تا به‌سرعت به بحران‌ها و تغییرات محیطی واکنش نشان دهند) (Henderson, 1981: 83)

(۵) توانمندسازی فردی و جمعی (هندرسون تأکید می‌کند که سازمان‌های داوطلبانه از طریق مشارکت افراد، فرصت‌هایی برای یادگیری مهارت‌های جدید، افزایش اعتمادبه‌نفس، و تقویت احساس مسئولیت اجتماعی فراهم می‌کنند. این فرآیند به توانمندسازی افراد و در نهایت جامعه منجر می‌شود) (Henderson, 1981: 101)

کارکردهای سازمان‌های داوطلبانه در نظریه هندرسون نیز چهار مورد اساسی را مطرح می‌کند:

(۱) ارائه خدمات اجتماعی (سازمان‌های داوطلبانه به ارائه خدماتی می‌پردازند که معمولاً توسط نهادهای دولتی یا بخش خصوصی پوشش داده نمی‌شود، مانند کمک‌رسانی به فقرا، حمایت از بیماران و افراد آسیب‌پذیر، و بازسازی مناطق آسیب‌دیده) (Henderson, 1981: 120)

(۲) تقویت مشارکت مدنی (هندرسون سازمان‌های داوطلبانه را عاملی برای تقویت مشارکت مدنی می‌داند. این سازمان‌ها مردم را تشویق می‌کنند که به‌طور فعال در فرآیندهای اجتماعی و سیاسی شرکت کنند) (Henderson, 1981: 135)

¹ theory of Voluntary Organizations

² Robert Henderson

۶ اسفند ماه ۱۴۰۳ / 24 February 2025

همایش بسیج مردمی در دفاع مقدس

۳) مدیریت بحران (در مواقع بحران مانند بلایای طبیعی، جنگ، یا مشکلات اجتماعی، سازمان‌های داوطلبانه با به‌کارگیری منابع انسانی و اجتماعی خود، نقش مهمی در مدیریت بحران ایفا می‌کنند) (Henderson, 1981: 145)

۴) ایفای نقش میانجی (این سازمان‌ها می‌توانند به‌عنوان میانجی میان دولت و جامعه عمل کنند و ارتباط مؤثری میان سیاست‌گذاران و مردم ایجاد کنند) (Henderson, 1981: 157)

نظریه سازمان‌های داوطلبانه رابرت هندرسون با تأکید بر نقش مشارکت آزادانه و غیرانتفاعی افراد در نهادهای اجتماعی، چارچوبی مؤثر برای تحلیل خاستگاه و کارکردهای بسیج مردمی در ایران فراهم می‌آورد. بسیج مردمی را می‌توان نمونه‌ای برجسته از یک سازمان داوطلبانه دانست که با جذب و سازماندهی افشار مختلف جامعه، همواره در مدیریت بحران‌ها و دفاع از کشور نقشی کلیدی ایفا کرده است. مطابق با دیدگاه هندرسون، سازمان‌های داوطلبانه از طریق تقویت سرمایه اجتماعی، انسجام جمعی، و افزایش مشارکت مدنی، نه تنها در رفع نیازهای جامعه مؤثر هستند، بلکه به‌عنوان بستری برای توانمندسازی فردی و جمعی نیز عمل می‌کنند. این ویژگی‌ها در بسیج مردمی ایران، به‌ویژه در دوران دفاع مقدس و در مواجهه با تهدیدات آینده، مشهود است و گویای تطابق عملی این نهاد با اصول مطرح‌شده در نظریه هندرسون است. از این منظر، نظریه هندرسون به‌عنوان چارچوب نظری می‌تواند ابعاد اجتماعی، فرهنگی، و راهبردی بسیج مردمی را به‌طور علمی مورد تبیین و تحلیل قرار دهد.

۲-۳) روش‌شناسی

روش این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است. در بخش گردآوری داده‌ها، از منابع کتابخانه‌ای شامل کتب، مقالات علمی، اسناد تاریخی، و گزارش‌های مرتبط با موضوع بسیج مردمی بهره گرفته می‌شود. این منابع از طریق جستجو در پایگاه‌های داده علمی، کتابخانه‌ها، و آرشیوهای مرتبط انتخاب و تحلیل خواهند شد. این پژوهش همچنین با توجه به مبانی نظری سازمان‌های داوطلبانه رابرت هندرسون، به بررسی داده‌های تاریخی و تجربی بسیج مردمی ایران می‌پردازد. هدف از این روش، ارائه درکی جامع از نقش بسیج در دفاع مقدس و پیش‌بینی کارکردهای آن در جنگ‌های آینده است. با توجه به ماهیت موضوع، این پژوهش بر مطالعه پدیده در بستر تاریخی و اجتماعی آن تمرکز دارد و از ابزارهایی مانند تحلیل تاریخی و استدلال منطقی برای رسیدن به نتایج بهره می‌برد.

۴) زمینه‌های تاریخی و فرهنگی بسیج مردمی در ایران

تشکیل بسیج در ایران را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ تحولات اجتماعی-سیاسی کشور دانست که ریشه در زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و مذهبی جامعه ایران دارد. این نهاد مردمی با فرمان تاریخی امام خمینی (رحمه‌الله) مبنی بر تشکیل ارتش ۲۰ میلیونی، به‌شکل رسمی پا به عرصه وجود گذاشت. این رویداد که نقطه تحول اساسی در مفهوم بسیج محسوب می‌شود، مشارکت مردمی را در تعیین سرنوشت اجتماعی به امری نهادینه تبدیل کرد (احمدی و جوان، ۱۳۸۹: ۱۰۶). استقبال بی‌نظیر مردمی از این فرمان، که در ماه نخست به بیش از یک میلیون نفر رسید، نشان‌دهنده پیوند عمیق میان رهبری انقلاب و توده‌های مردم بود. این حجم از مشارکت داوطلبانه که در تاریخ انقلاب‌های جهان کم‌نظیر است، به‌گونه‌ای بود که حتی ظرفیت‌های سازمانی موجود برای ثبت‌نام و آموزش داوطلبان کافی نبود. زمینه‌های شکل‌گیری این حضور گسترده مردمی را می‌توان در چند محور اساسی بررسی کرد:

۱) بستر فرهنگی-مذهبی: سال‌های دهه ۴۰ و ۵۰، شاهد شکل‌گیری و فعال شدن اسلام سیاسی به‌صورت جریان سیاسی مذهبی همراه با افزایش آگاهی عمومی در ایران بودیم، این شرایط بستر مناسبی برای شکل‌گیری یک حرکت مردمی به نام انقلاب اسلامی در ایران را فراهم کرد، این فضای فرهنگی و دینی با توجه به مختل شدن کارکرد نهادهای دولتی نظام پیشین در سال‌های اول انقلاب، ضرورت تشکیل یک نهاد مردمی درباره مسئولیت اجتماعی و دفاع از ارزش‌های اسلامی در قالب تشکیل

۶ اسفند ماه ۱۴۰۳ / 24 February 2025

همایش بسیج مردمی و دفاع مقدس

بسیج را به وجود آورد که بدون آن امکان مدیریت نمودن شرایط فراهم نبود لذا امام خمینی (رحمه الله) در پنجم آذر ۱۳۵۸ فرمان تشکیل بسیج را صادر نمودند. مقام معظم رهبری (مدظله العالی) در مورد ماهیت دینی بسیج می فرمایند: «بسیج، یک حرکت بی ریشه و سطحی و صرفاً از روی احساسات نیست. بسیج یک حرکت منطقی و عمیق و اسلامی و منطبق بر نیازهای امروز دنیای اسلام و به طریق اولی جامعه اسلامی است. قرآن کریم می فرماید: «هو الذی ایدک بنصره و بالمؤمنین»؛ ای پیامبر! خدای متعال تو را، هم به وسیله نصرت خودش و هم از طریق مؤمنین، مؤید قرار داد و کمک کرد. این خیل عظیم مؤمنینی که در اینجا مورد اشاره آیه قرآن قرار گرفته اند، عبارت دیگری است از آنچه که امروز به نام «بسیج» در جامعه ما وجود دارد» (بیانات در دیدار جمعی از بسیجیان ۸ آذر ۱۳۷۴).

۲) کارکرد اجتماعی: بسیج به عنوان یکی از لایه های مهم در هندسه نهادی فقرزدایی در حکومت اسلامی شناخته می شود. این نهاد اجتماعی، علی رغم ماهیت نظامی اولیه، به تدریج کارکردهای گسترده تری در حوزه های اجتماعی و اقتصادی پیدا کرد (کاشیان و طاهریان، ۱۳۹۹: ۱۹۸). مقام معظم رهبری (مدظله العالی) در ارتباط با نقش اجتماعی بسیج می فرمایند: بسیجی برای کشور دل می سوزاند؛ برای آبادانی کشور تلاش می کند؛ برای حفظ استقلال ملی، هر چه بتواند کار می کند و از جان خود هم می گذرد. امروز هم اگر احساس کند دشمن می خواهد از روزنه های - چه اقتصادی و سیاسی و چه فرهنگی - به داخل کشور نفوذ کند، در مقابل او می ایستد و با مشقت به صورتش می کوبد. در بیانی دیگری می فرمایند: فرهنگ بسیجی ترجمه به ضعیف است، شدت در مواجهه با ظالم است، خدمت به همه است؛ همه. آنجایی که سیل آمد، بسیجی تا زانو داخل گل رفت و برای اینکه خانه ی سیل زده را پاک کند، تمیز کند، از صاحب خانه نپرسید شما اسمت چیست، دینت چیست، مذهب چیست، قومیت چیست، سلیقه ی سیاسی ات چیست؛ [اینها را] نپرسید، رفت خدمت کرد؛ هر چه هست، هر که هست، اینها مهم است (بیانات مقام معظم رهبری (مدظله العالی) در جمع بسیجیان ۸ آذر ۱۴۰۳).

۳) الگوی حکمرانی مردم پایه: تأکید مکرر رهبران انقلاب اسلامی بر نقش بسیج و روحیه بسیجی در گسترش مواسات و کمک به فقرزدایی، نشان دهنده جایگاه این نهاد در الگوی حکمرانی جمهوری اسلامی است. مقام معظم رهبری (مدظله العالی) در مورد نقش بسیج در حکمرانی معتقدند: بسیج معنایش این است که دستگاه های مسئول کشور برای باز کردن گره های بزرگ، برای برداشتن قدم های بلند و برای دفاع از کشور، فقط به سازمان های رسمی و دولتی تکیه نکنند. در جنگ، ما سازمان های مسلح نیرومندی داریم؛ ارتش و سپاه را داریم؛ اما آن روزی که میدان دفاع از مرزهای کشور یا از استقلال کشور یا از سربلندی کشور مطرح باشد و باز بشود؛ این فقط سازمان های رسمی نیستند که وارد میدان می شوند؛ بلکه آحاد ملت به اینها کمک می کنند و وارد میدان می شوند؛ همچنان که در طول این بیست سال در دوران جنگ و قبل از جنگ و بعد از جنگ، وارد شدند. (بیانات در اجتماع بزرگ شرکت کننده در اردوی یاران امام علی (علیه السلام) ۲۹ مهرماه سال ۱۳۷۹).

۴) الگوسازی منطقه ای: بسیج مستضعفین به عنوان یکی از دستاوردهای معماری اجتماعی امام خمینی (رحمه الله)، توانست در عرصه های مختلف از دفاع مقدس تا دفاع از حرم و برنامه های متنوع انقلاب اسلامی نقش آفرینی کند و به الگویی برای کشورهای جبهه مقاومت اسلامی تبدیل شود (آل هاشم و همکاران، ۱۴۰۳: ۲). مقام معظم رهبری (مدظله العالی) با اشاره به حوادث اخیر جبهه مقاومت بعد از طوفان الاقصی می فرمایند: «نکته ای که خیلی هم مهم است، جنبه ی فراملی و فرامرزی بسیج است؛ این هم در بیان امام هست. ملاحظه کرده اید که امام تعبیر می کند به «هسته های مقاومت جهانی»؛ این همان بسیج است؛ بسیج ما نیست، بسیج خودشان است، اما همان فرهنگ است. این تشکیل هسته های مقاومت جهانی تحقق پیدا کرد؛ یعنی الان شما نمونه هایش را در منطقه ی خودمان دارید مشاهده می کنید» (بیانات رهبری در جمع بسیجیان ۸ آذر ۱۴۰۳).

۶ اسفند ماه ۱۴۰۳ / 24 February 2025

همایش بسیج مردمی و دفاع مقدس

۵) تحول در مفهوم مشارکت مردمی: برخلاف بسیاری از انقلاب‌های جهان که پس از پیروزی، مشارکت مردمی را محدود می‌کنند، انقلاب اسلامی با تأسیس بسیج، حضور مردم را نهادینه و ساختارمند کرد. این زمینه‌های تاریخی و فرهنگی، بسیج را از یک نهاد صرفاً نظامی به یک جریان اجتماعی-فرهنگی تبدیل کرد که در لایه‌های مختلف جامعه ریشه دوانده است. انعطاف‌پذیری و تطبیق‌پذیری این نهاد با نیازهای متغیر جامعه، آن را به عنصری پویا در تحولات اجتماعی ایران معاصر تبدیل کرده است. نکته قابل توجه در زمینه‌های تاریخی و فرهنگی بسیج مردمی در ایران، پیوند عمیق آن با مفهوم «امت» در اندیشه اسلامی است. این پیوند، بسیج را از سایر سازمان‌های داوطلبانه متمایز می‌سازد. بسیج به عنوان یک نهاد برآمده از متن جامعه، توانست با تکیه بر ارزش‌های دینی-فرهنگی همچون ایثار، شهادت‌طلبی و مسئولیت اجتماعی، الگوی جدیدی از مشارکت مردمی را ارائه دهد. این الگو که برخاسته از تجربه تاریخی مشارکت مردمی در نهضت‌های مذهبی-سیاسی ایران بود، با اندیشه امام خمینی (رحمه الله) در مورد حکومت اسلامی و نقش مردم در آن تلفیق شد و ساختاری منحصربه‌فرد را شکل داد که نه تنها در دوران دفاع مقدس، بلکه در دوره‌های بعد نیز کارآمدی خود را حفظ کرد.

۵) تأثیر آموزه‌های انقلاب اسلامی بر شکل‌گیری بسیج

پیروزی انقلاب اسلامی ایران نه تنها تحولی عظیم در ساختار سیاسی و اجتماعی کشور ایجاد کرد، بلکه بستری بی‌نظیر برای شکل‌گیری یک نیروی مردمی گسترده با عنوان «بسیج» فراهم آورد. آموزه‌های انقلاب اسلامی، که متکی بر اصولی چون ایثار، مقاومت، خودباوری، و بازگشت به ارزش‌های اسلامی و انقلابی بودند، نقشی بنیادین در ایجاد و گسترش بسیج مردمی ایفا کردند. بسیج نه تنها به عنوان یک سازمان دفاعی، بلکه به عنوان نهادی فرهنگی و اجتماعی ظهور کرد که به مقابله با تهدیدات مختلف داخلی و خارجی پرداخت. انقلاب اسلامی ایران با شعار محوری بر محوریت اسلام و ارزش‌های انقلابی آغاز شد. آموزه‌های امام خمینی (رحمه الله) که تأکید ویژه‌ای بر مشارکت مردم در امور کشور داشت، زمینه‌ساز تأسیس نهادی شد که بتواند از ظرفیت‌های مردمی در عرصه‌های مختلف بهره‌برداری کند. امام خمینی (رحمه الله) بارها در سخنان خود بر این نکته تأکید کردند که دفاع از اسلام و انقلاب نیازمند حضور مستقیم مردم در صحنه است (بابایی طلا تپه و همکاران، ۱۳۹۰: ۲). این نگرش باعث شد که بسیج به عنوان نهادی شکل گیرد که هدف اصلی آن دفاع از انقلاب، ارزش‌ها و امنیت ملی باشد. یکی از مهم‌ترین دستاوردهای انقلاب اسلامی در شکل‌گیری بسیج، تأثیر آن بر فرهنگ عمومی جامعه و نگرش مردم نسبت به مفاهیمی چون ایثار، مقاومت و خودباوری بود. آموزه‌های انقلاب اسلامی، برگرفته از مفاهیم عمیق دینی و فرهنگی، بسیج را به نهادی تبدیل کرد که توانست در عرصه فرهنگی نقش‌آفرینی کند. در این راستا، بسیج به عنوان نیرویی فرهنگی به مقابله با تهدیدات نرم مانند «تهاجم فرهنگی» پرداخت. تهاجم فرهنگی، که به‌ویژه پس از جنگ تحمیلی ایران و عراق شدت یافت، با بهره‌گیری از ابزارهایی نظیر شبکه‌های ماهواره‌ای، فیلم‌ها، موسیقی‌ها و تبلیغات رسانه‌ای در صدد بود تا ارزش‌های اسلامی و انقلابی را کمرنگ کند. این تهدید که از سوی دنیای غرب برنامه‌ریزی شده بود، نه تنها هنجارهای فرهنگی را هدف قرار داد، بلکه به دنبال تغییر نگرش نسل جوان و ایجاد فاصله میان آنها و ارزش‌های انقلاب اسلامی بود. در این شرایط، بسیج به عنوان نیرویی پیشگام با راهبردهایی چون «ایمن‌سازی فرهنگی»، «ترویج اندیشه‌های نو» و «مبارزه مستقیم فرهنگی» به مقابله با این تهدیدات پرداخت. فعالیت‌های بسیج در زمینه «تقویت بنیه فرهنگی»، «غنی‌سازی اوقات فراغت نوجوانان و جوانان»، و «ترویج سبک زندگی اسلامی» نمونه‌هایی از تلاش‌های فرهنگی آن است (بابایی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲). تهاجم فرهنگی به عنوان یکی از تهدیدات مهم علیه هویت اسلامی جامعه، از ابزارهای مختلفی برای تأثیرگذاری بر جوانان و نوجوانان استفاده کرد. رسانه‌های غربی با ارائه محتواهای ضدفرهنگی و مغایر با اصول اسلامی، در صدد بودند تا زمینه تضعیف اعتقادات دینی و انقلابی مردم ایران را فراهم کنند. در مقابل، بسیج با بهره‌گیری از آموزه‌های انقلاب اسلامی و ابزارهای فرهنگی به مقابله با این تهدید پرداخت.

۶ اسفند ماه ۱۴۰۳ / 24 February 2025

همایش بسیج مردمی در دفاع مقدس

از جمله اقدامات بسیج می‌توان به برگزاری اردوهای فرهنگی و آموزشی، توسعه کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی در مناطق مختلف کشور، و همچنین برنامه‌ریزی برای فعالیت‌های مذهبی و اجتماعی اشاره کرد. بسیج با تأکید بر تقویت عزت نفس و خودباوری در میان جوانان، به تربیت نسلی پرداخت که نه تنها در برابر تهدیدات فرهنگی مقاومت کند، بلکه بتواند پیام انقلاب اسلامی را به نسل‌های آینده منتقل کند. همچنین، آموزه‌های امام‌خميني^(رحمه‌الله) یکی از عوامل کلیدی در شکل‌گیری و توسعه بسیج بود. ایشان با تأکید بر مشارکت عمومی در اداره امور کشور و دفاع از انقلاب، بسیج را نهادی ضروری برای حفظ استقلال و امنیت کشور معرفی کردند. امام‌خميني^(رحمه‌الله) بسیج را «ارتش بیست‌میلیونی» نامیدند و آن را یکی از برکات انقلاب اسلامی دانستند. این دیدگاه، بسیج را به نهادی تبدیل کرد که فراتر از مأموریت‌های نظامی، به مأموریت‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی نیز توجه دارد.

یکی از نتایج بارز انقلاب اسلامی، تشکیل نهادی بود که ارزش‌های انقلابی را در عمل به نمایش می‌گذاشت. بسیج مردمی نه تنها یک سازمان نظامی، بلکه یک نیروی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است که توانسته است در بحران‌های مختلف کشور نقش‌آفرینی کند. این نیرو با تأکید بر مفاهیمی چون عدالت‌خواهی، ایثار و مقاومت، به مقابله با تهدیدات مختلف پرداخته و توانسته است جایگاهی رفیع در جامعه پیدا کند. از همین رو، آموزه‌های انقلاب اسلامی، برگرفته از مفاهیم دینی و فرهنگی عمیق، نقشی اساسی در شکل‌گیری بسیج مردمی داشته است. بسیج به عنوان نهادی که در بطن انقلاب اسلامی شکل گرفت، نه تنها در دفاع از کشور، بلکه در مقابله با تهاجم فرهنگی و توسعه فرهنگی و اجتماعی جامعه نیز نقش‌آفرینی کرده است. این نهاد توانسته است با بهره‌گیری از راهبردها و ابزارهای مختلف، به یکی از مؤثرترین ابزارهای انقلاب اسلامی برای حفظ هویت دینی و ملی ایران تبدیل شود.

۶ نقش دفاع مقدس در سازماندهی و تثبیت بسیج

دفاع مقدس (جنگ تحمیلی عراق علیه ایران) به عنوان یکی از مقاطع حساس و سرنوشت‌ساز تاریخ جمهوری اسلامی ایران، بستری منحصربه‌فرد برای شکل‌گیری، سازماندهی و تثبیت نیروی مردمی بسیج فراهم کرد. جنگی که در ابتدا به عنوان یک تهاجم نظامی علیه تمامیت ارضی کشور آغاز شد، به تدریج به عرصه‌ای برای نمایش روحیه ایثار، مقاومت و مشارکت مردمی تبدیل گشت. این جنگ، بسیج را از یک مفهوم و ایده اولیه به یک سازمان واقعی و عملیاتی تبدیل کرد که نقشی کلیدی در دفاع از مرزهای ایران و ارزش‌های انقلاب اسلامی ایفا نمود.

پیش از آغاز جنگ تحمیلی، بسیج به عنوان نهادی با هدف آماده‌سازی مردمی برای دفاع از کشور و ارزش‌های انقلاب اسلامی تشکیل شده بود. اما با شروع جنگ در سال ۱۳۵۹، بسیج وارد مرحله‌ای جدید شد که دیگر محدود به آمادگی نبود، بلکه نیازمند ورود به عرصه‌های عملیاتی، آموزشی و سازماندهی دقیق‌تر بود. این تغییر نه تنها نیاز به آموزش‌های جدید، بلکه به بازتعریف ساختارهای بسیج بر اساس مقتضیات جبهه‌های جنگ داشت. برای مثال، در سال‌های ابتدایی جنگ، هر استان و شهرستان به صورت مستقل و با تکیه بر خلاقیت‌های محلی و بومی اقدام به سازماندهی نیروهای بسیج می‌کرد. اما با پیشرفت جنگ و نیاز به هماهنگی بیشتر، ساختار مرکزی برای هدایت بسیج ایجاد شد که بتواند تمامی استان‌ها را تحت یک برنامه‌ریزی واحد سازماندهی کند (محمدی، ۱۳۸۲: ۱۷۰). یکی از مهم‌ترین دستاوردهای دفاع مقدس در حوزه بسیج، جذب گسترده اقشار مختلف مردم به این نهاد بود. در طول هشت سال جنگ، بیش از دو میلیون نفر از اعضای بسیج به جبهه‌های نبرد اعزام شدند که بسیاری از آنها چندین بار در جبهه‌ها حضور یافتند. بسیجیان نه تنها به عنوان نیروهای رزمی، بلکه در نقش‌های فرماندهی، لجستیک و حتی فرهنگی در جبهه‌ها فعالیت داشتند. برخی از بسیجیان، پس از کسب تجربه در میدان‌های نبرد، مسئولیت فرماندهی گردان‌ها، تیپ‌ها و لشکرهای سپاه پاسداران را بر عهده گرفتند و بسیاری از آنها در راه دفاع از میهن به درجه شهادت نائل شدند. این مشارکت گسترده نشان‌دهنده نقش برجسته بسیج در مدیریت و اجرای عملیات‌های نظامی و نیز تأثیر آن بر تقویت روحیه نیروهای مسلح بود (خشت زر و دانشی، ۱۴۰۲: ۳).

۶ اسفند ماه ۱۴۰۳ / 24 February 2025

همایش بسیج مردمی در دفاع مقدس

در دفاع مقدس، مذهب به‌عنوان یکی از عوامل اصلی تحریک و ترغیب مردم به مشارکت در بسیج عمل کرد. رهبران انقلاب اسلامی، به‌ویژه امام‌خمينی (رحمه‌الله)، با استفاده از آموزه‌های دینی و فرهنگی، توانستند مردم را به مقاومت در برابر دشمنان و حمایت از جبهه‌ها فراخوانند. تأکید بر ارزش‌های اسلامی مانند ایثار، جهاد در راه خدا و شهادت، نقش مهمی در تقویت انگیزه‌های مردمی برای پیوستن به بسیج داشت. این عامل، به‌ویژه در شرایط سخت جنگ، توانست یکپارچگی ملی را تقویت کرده و از آن برای مقابله با تهدیدات دشمن بهره‌برداری کند. بسیج به‌عنوان بازوی مردمی انقلاب، این مشارکت را سازماندهی کرده و به نیرویی مؤثر در جنگ تبدیل کرد.

دفاع مقدس نه تنها باعث شد بسیج از نظر نظامی به نهادی مؤثر تبدیل شود، بلکه در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و حتی علمی نیز نقش‌آفرینی کند. به فرموده مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، دفاع مقدس «لوح افتخارات ملت ایران» است و بسیج به‌عنوان یکی از ارکان اصلی این افتخار، در ایجاد فرهنگ ایثار و شهادت نقش به‌سزایی داشته است. در دوران جنگ، بسیج به مردم نشان داد که می‌تواند علاوه بر تأمین امنیت کشور، در بازسازی مناطق جنگ‌زده، امدادرسانی به آسیب‌دیدگان و حتی مدیریت بحران‌های داخلی نیز مؤثر باشد. این عملکرد باعث شد تا بسیج به نهادی پایدار و تثبیت‌شده تبدیل شود که پس از جنگ نیز در عرصه‌های مختلف به ایفای نقش بپردازد (حاجی‌زاده و مهدی‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۴۰). به تعبیر مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، بسیج نه تنها حافظ دستاوردهای انقلاب اسلامی است، بلکه خود یکی از بزرگ‌ترین دستاوردهای انقلاب محسوب می‌شود. میراثی که از امام‌خمينی (رحمه‌الله) باقی مانده و امروز به‌عنوان الگویی برای مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی در سراسر جهان شناخته می‌شود. بسیج توانسته است در قالب «هسته‌های مقاومت» در کشورهای مختلف، الهام‌بخش جنبش‌های عدالت‌خواهانه و ضد استکباری باشد. در این میان، نقش دفاع مقدس در تقویت و تثبیت این میراث بسیار برجسته است. جنگ تحمیلی باعث شد بسیج از یک ایده ساده به نهادی تبدیل شود که قابلیت‌های گسترده‌ای در زمینه‌های نظامی، فرهنگی و اجتماعی دارد.

اگرچه دفاع مقدس یکی از مهم‌ترین زمینه‌های ظهور و رشد بسیج بود، اما این نهاد تنها به عرصه نظامی محدود نماند. بسیج توانست با استفاده از ظرفیت‌های مردمی، در حوزه‌های علمی، آموزشی و فرهنگی نیز تأثیرگذار باشد. در طول جنگ و پس از آن، بسیج با برگزاری اردوهای جهادی، مشارکت در پروژه‌های علمی و تحقیقاتی، و حمایت از نخبگان کشور، به نهادی تبدیل شد که نقش آن در توسعه کشور غیرقابل‌انکار است. این فعالیت‌ها نشان می‌دهد که بسیج صرفاً برای مقابله با تهدیدات نظامی تشکیل نشده، بلکه به‌عنوان نهادی اثرگذار در پیشرفت جامعه اسلامی ایران طراحی شده است. از همین روست که، دفاع مقدس، نقطه عطفی در تاریخ بسیج مردمی ایران بود. این دوران، بستری برای رشد و تثبیت بسیج به‌عنوان نهادی چندوجهی فراهم کرد که توانست علاوه بر ایفای نقش در جبهه‌های جنگ، به نهادی برای انتقال ارزش‌های انقلاب اسلامی به نسل‌های آینده تبدیل شود. بسیج به‌عنوان یک دستاورد بزرگ انقلاب، نه تنها در دوران دفاع مقدس، بلکه در تمامی عرصه‌های جامعه، از فرهنگی و اجتماعی تا علمی و اقتصادی، نقشی کلیدی ایفا کرده و همچنان به‌عنوان یکی از ارکان اصلی مقاومت و پیشرفت در جمهوری اسلامی ایران شناخته می‌شود.

۷) کارکردهای بسیج مردمی در دفاع مقدس

۷-۱) کارکردهای نظامی (مشارکت مستقیم در جبهه‌های جنگ و تقویت روحیه نیروهای مسلح)

یکی از برجسته‌ترین کارکردهای بسیج مردمی در دفاع مقدس، مشارکت گسترده و مستقیم بسیجیان در جبهه‌های جنگ بود. بسیج به‌عنوان نیرویی مردمی، از همان ابتدای جنگ تحمیلی در خطوط مقدم جبهه حضور یافت و نقش کلیدی در جنگ‌های مختلف ایفا کرد. بسیجیان در ابتدا به‌عنوان نیروهای داوطلب وارد جبهه‌ها شدند و به‌سرعت در سازماندهی عملیات‌ها، در کنار نیروهای نظامی سپاه پاسداران و ارتش جمهوری اسلامی ایران، مشارکت کردند. مهم‌ترین ویژگی‌های این حضور شامل:

(۱) تعداد بالای نیروهای بسیجی: بالغ بر دو میلیون نفر از اعضای بسیج در طول هشت سال دفاع مقدس به جبهه‌های جنگ اعزام شدند که بسیاری از آنها چندین بار در خطوط مقدم جبهه حضور یافتند.

(۲) تنوع نقش‌ها: بسیجیان در طیف وسیعی از فعالیت‌ها از جمله جنگ‌های مسلحانه، گشت‌های امنیتی، شناسایی و تأمین جبهه‌ها به‌طور فعال مشارکت داشتند. این حضور به‌ویژه در عملیات‌های بزرگ نظیر «کربلای ۵»^۱ و «والفجر ۸» تأثیر زیادی داشت.

(۳) آموزش نظامی بسیجیان: بسیجیان به‌سرعت آموزش‌های نظامی اولیه و پیشرفته را فراگرفتند و در عملیات‌ها نقش مؤثری ایفا کردند. این آموزش‌ها شامل آموزش‌های تیراندازی، کمین و دفاع در برابر حملات دشمن بود.

(۴) توانمندی در تاکتیک‌های نامتقارن: بسیجیان با توجه به شناخت بهتر از مناطق عملیاتی و ویژگی‌های بومی، توانستند تاکتیک‌های نامتقارن و کارآمدی را در عملیات‌ها به کار گیرند که اغلب برای دشمن غافلگیرکننده بود.

بسیج مردمی نقش به‌سزایی در تقویت روحیه نیروهای مسلح، به‌ویژه ارتش و سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، ایفا کرد. بسیاری از نیروهای مسلح در جبهه‌ها با مشکل کمبود نیرو، تجهیزات و همچنین فشارهای روانی ناشی از طولانی شدن جنگ مواجه بودند. حضور بسیجیان با روحیه جهادی و خودجوش خود، انگیزه مضاعفی به نیروهای نظامی داد و به‌ویژه در عملیات‌های سنگین و حساس، روحیه جنگی را تقویت کرد. این حضور نه‌تنها به‌عنوان نیروی کمکی، بلکه به‌عنوان یک عامل مؤثر در مقابله با تهدیدات دشمن عمل کرد.

۲-۷) کارکردهای غیرنظامی (امدادرسانی و پشتیبانی لجستیکی و بازسازی مناطق جنگ‌زده)

یکی از کارکردهای غیرنظامی بسیج در دوران دفاع مقدس، امدادرسانی و پشتیبانی لجستیکی در جبهه‌ها بود. بسیج مردمی با توجه به حضور گسترده‌اش در تمامی مناطق جنگی، نقش مهمی در تأمین نیازهای ضروری نیروهای مسلح ایفا کرد شامل:

(۱) تأمین تجهیزات و مواد اولیه: بسیجیان با استفاده از منابع محلی و همکاری با سایر نهادها، در تأمین مهمات، غذا، دارو و دیگر نیازهای جبهه‌ها کمک کردند. این نقش از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود زیرا در بسیاری از مواقع، جبهه‌ها با کمبود شدید منابع مواجه می‌شدند.

(۲) آماده‌سازی خطوط مقدم جبهه: بسیجیان در زمینه‌های مهندسی جنگ، از جمله ساخت سنگرها، تونل‌ها، و دژهای دفاعی، فعالیت‌های گسترده‌ای انجام دادند. این فعالیت‌ها به بسیج نیروهای مسلح برای مقابله با حملات دشمن و تثبیت مواضع کمک شایانی کرد.

(۳) ایجاد پایگاه‌های پشتیبانی: بسیجیان در تأسیس پایگاه‌های پشتیبانی در مناطق مختلف جبهه به‌ویژه در مناطق جنوبی و غربی کشور نقشی اساسی داشتند که به نیروهای جبهه‌ها امکان تأمین منابع و اجرای عملیات‌ها را فراهم ساخت.

پس از پایان هر عملیات و یا بعد از مواجهه با حملات دشمن، بسیاری از مناطق جنگی دچار آسیب‌های شدید می‌شدند. در این شرایط، بسیج به‌عنوان یکی از ارکان اصلی در بازسازی مناطق جنگ‌زده وارد عمل شد. برخی از اقدامات بسیج در این زمینه شامل:

(۱) آواربرداری و تعمیر زیرساخت‌ها: پس از حملات هوایی و زمینی دشمن، بسیج در بازسازی زیرساخت‌های آسیب‌دیده از جمله جاده‌ها، پل‌ها، مدارس، بیمارستان‌ها و سایر تأسیسات عمومی نقش کلیدی داشت. این کار موجب شد که مردم در مناطق جنگی بتوانند به‌سرعت به زندگی عادی خود بازگردند. ۲

^۱ این عملیات باعث تثبیت برتری نظامی ایران شد و ارتش عراق با تحمل تلفات سنگین، حفظ نیرو را به بازپس‌گیری مناطق تصرف‌شده ترجیح داد. ابتکارات فرماندهان بسیجی و استفاده از مانورهای پیچیده، قدرت نظامی دشمن را تضعیف کرد. لغات عراق به حدی بود که برخی منابع از بیش از ۵۰ هزار کشته و زخمی خبر دادند.

۲) کمک‌های انسانی و اجتماعی: بسیج در کنار فعالیت‌های بازسازی، به امداد رسانی به مردم آسیب‌دیده و پناهندگان جنگی نیز پرداخت. این اقدامات به‌ویژه در مناطق جنگی مانند خرمشهر و دزفول که بیشترین آسیب‌ها را دیدند، بسیار حیاتی بود.

۳) حمایت از خانواده‌های شهدا و ایثارگران: بسیج علاوه بر حضور در جبهه‌ها، به حمایت از خانواده‌های شهدا و ایثارگران نیز توجه داشت. این حمایت‌ها شامل تأمین منابع مالی و مادی، کمک به حل مشکلات اجتماعی و نیز برگزاری مراسمات ویژه برای بزرگداشت یاد شهدا بود.

در کنار نقش‌های عملیاتی و پشتیبانی، بسیج همچنین در حفظ و گسترش فرهنگ ایثار و مقاومت تأثیر زیادی داشت. این فرهنگ به‌ویژه در میان نسل جوان گسترش یافت و بسیاری از جوانان با ایده‌های بسیج برای حمایت از آرمان‌های انقلاب اسلامی به‌ویژه در مناطق جنگی و در مبارزات علیه دشمن پیوستند. کارکردهای بسیج مردمی در دوران دفاع مقدس، علاوه بر مشارکت مستقیم در جبهه‌های جنگ و تقویت روحیه نیروهای مسلح، شامل فعالیت‌های غیرنظامی نیز بود که در پشتیبانی از جبهه‌ها و بازسازی مناطق جنگی نقش بسیار مهمی ایفا کرد. این فعالیت‌ها نشان‌دهنده توانمندی بسیج در حوزه‌های مختلف، اعم از نظامی، اجتماعی و فرهنگی، بود و تأثیر به‌سزایی در موفقیت‌های عملیاتی جمهوری اسلامی در جنگ تحمیلی داشت. بسیج با این اقدامات، علاوه بر ایفای نقش‌های ضروری در خط مقدم جنگ، به یکی از ارکان اصلی مقاومت و دفاع در برابر دشمن تبدیل شد.

۸) کارکردهای بسیج مردمی در جنگ‌های آینده

ماهیت جنگ‌ها و تهدیدات در دنیای امروز به‌دلیل پیشرفت‌های تکنولوژیکی، تغییرات ژئوپلیتیکی و افزایش پیچیدگی‌های امنیتی به‌سرعت در حال تحول است. جنگ‌های آینده، برخلاف جنگ‌های متعارف گذشته، اغلب شامل تهدیدات جنگ ترکیبی و شناختی، حملات سایبری، بحران‌های غیرنظامی و جنگ‌های نرم خواهند بود. در این شرایط، بسیج مردمی به‌عنوان نهادی منعطف و مردمی، ظرفیت‌های گسترده‌ای برای مقابله با این تهدیدات و مدیریت بحران‌های ناشی از آنها دارد. در ادامه، کارکردهای بسیج در جنگ‌های آینده به تفصیل بررسی می‌شود.

۸-۱) تغییرات در ماهیت جنگ‌ها (از جنگ‌های متعارف به جنگ‌های ترکیبی و شناختی)

در ایران، تجربه جنگ تحمیلی نشان داده که دفاع مردمی نقشی حیاتی در حفاظت از کشور دارد. با این حال، ماهیت جنگ‌های آینده، به‌ویژه در منطقه حساس خاورمیانه، تغییرات اساسی کرده است. جنگ‌های ترکیبی^۱ به مجموعه‌ای از اقدامات نظامی، اقتصادی، سایبری و اطلاعاتی اشاره دارند که به‌صورت هم‌زمان علیه یک کشور به کار گرفته می‌شوند (نصیرزاده و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۶). این نوع تهدیدها در سال‌های اخیر در ایران به‌شدت احساس شده، از ترورهای هدفمند گرفته تا فشارهای اقتصادی و جنگ رسانه‌ای. نقش بسیج در مواجهه با جنگ‌های ترکیبی در جمهوری اسلامی ایران:

- ۱) بهره‌گیری از تاکتیک‌های نامتقارن بومی: ایران دارای جغرافیای متنوع و فرهنگی عمیق است که می‌تواند در جنگ‌های ترکیبی مزیت ایجاد کند. بسیج، با شناخت دقیق از ویژگی‌های بومی مناطق مختلف ایران، می‌تواند تاکتیک‌های نامتقارن مؤثری طراحی کند. این تاکتیک‌ها شامل استفاده از محیط‌های کوهستانی، بیابانی و شهری برای مقابله با تهدیدات خارجی است.
- ۲) تقویت همکاری با نیروهای نظامی و امنیتی: بسیج به‌عنوان نیرویی مردمی می‌تواند در هماهنگی با ارتش و سپاه، در مأموریت‌های دفاعی و امنیتی در مناطق مرزی مانند سیستان و بلوچستان، کردستان و خوزستان مشارکت کند.

^۱ Hybrid warfare

۳) حمایت از زیرساخت‌های حساس: بسیج، با تشکیل تیم‌های پشتیبانی و محافظت از زیرساخت‌های کلیدی مانند نیروگاه‌ها، پالایشگاه‌ها و خطوط حمل‌ونقل، نقش مهمی در کاهش آسیب‌پذیری کشور در برابر تهدیدات ترکیبی ایفا می‌کند.

جنگ شناختی^۱ به معنای استفاده از ابزارهای روانی، اطلاعاتی و رسانه‌ای برای تأثیرگذاری بر ذهن و افکار عمومی است. در این نوع جنگ، هدف اصلی ایجاد سردرگمی، تخریب اعتماد مردم به اطلاعات و حتی دستکاری واقعیت‌ها است. دشمنان ممکن است با انتشار اخبار جعلی، شایعات و یا تحلیل‌های مغرضانه تلاش کنند تا به هویت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی جوامع آسیب بزنند. در جنگ شناختی، به جای استفاده از ابزارهای نظامی، اطلاعات و ذهنیت‌ها هدف قرار می‌گیرند. در جنگ شناختی، دشمن به طور ویژه سه نقطه اصلی را به عنوان اهداف خود قرار می‌دهد. نخست، ایده اصلی نظام که شامل «اسلام ناب» و «ولایت فقیه» است. این دو مفهوم هسته اصلی و مرکزی گفتمان انقلاب اسلامی را تشکیل می‌دهند و دشمن در تلاش است تا این اصول را در افکار عمومی تخریب کرده و مشروعیت آن‌ها را زیر سؤال ببرد. دوم، ساختار نظام که شامل مجموعه نهادها، ارکان و دستگاه‌های برآمده از ایده اصلی است و حکومتی را شکل می‌دهند که دشمن در پی از بین بردن کارکرد این ساختار و تضعیف کارآمدی آن است. سوم، کارکرد نظام که نتایج حاصله از عملکرد اجزای ساختار نظام را نشان می‌دهد. در این بخش، هدف دشمن تخریب کارآمدی نظام، ناامیدسازی مردم و اعتبارزدایی از ارکان نظام است. به طور کلی، هدف اصلی این جنگ شناختی، مشروعیت‌زدایی، اعتبارزدایی، اعتمادزدایی و قداست‌زدایی از نظام جمهوری اسلامی است تا در نهایت، مردم را از آن جدا کرده و سرمایه اجتماعی نظام را از بین ببرد. این جنگ به طور خاص به دنبال آن است که جامعه را در مسیر هموارسازی سناریوی دشمن و آسیب‌رسانی درونی به نظام قرار دهد (جعفری‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۳: ۵۹).

نقش بسیج در مقابله با جنگ شناختی، طبق توصیه‌های مقام معظم رهبری، بسیار حیاتی است. ایشان همواره بر لزوم آگاهی‌بخشی، بصیرت‌افزایی و مقابله با جنگ نرم تأکید داشته‌اند. از نظر ایشان، «امروز وظیفه اصلی و کار اساسی برای دستگاه‌های تبلیغاتی و فرهنگی کشور، از جمله وزارت ارشاد، صداوسیما، فعالان فضای مجازی و سایر نهادهای مرتبط، این است که پرده توهم اقتدار دشمن را از میان بردارند و آن را پاره کنند. آنها باید مانع از آن شوند که تبلیغات دشمن بر افکار عمومی تأثیر بگذارد و تلاش کنند تا اثرگذاری این تبلیغات را در جامعه کاهش دهند» (بیانات رهبری در دیدار مردم قم ۱۹ دی ماه ۱۴۰۳). بسیج به عنوان یک نیروی مردمی و پراکنده می‌تواند با استفاده از ظرفیت‌های خود، در برابر حملات رسانه‌ای و اطلاعاتی دشمنان ایستادگی کند. مقام معظم رهبری بر لزوم آموزش و آگاهی‌سازی جامعه از تهدیدات شناختی تأکید کرده‌اند تا مردم با دید باز و مقاوم در برابر جریان‌های معارض قرار گیرند. این اقدام بسیج در راستای مقابله با جنگ شناختی، کمک به تبیین واقعیت‌ها و حقیقت‌نمایی به مردم است.

۲-۸) بسیج به عنوان نیرویی برای مقابله با تهدیدات سایبری و اطلاعاتی

در ایران، حملات سایبری به زیرساخت‌های حیاتی کشور، مانند حمله استاکس‌نت به تأسیسات هسته‌ای، نشان‌دهنده اهمیت بالای امنیت سایبری است. جنگ‌های آینده ایران، به ویژه در مواجهه با دشمنانی چون رژیم صهیونیستی و ایالات متحده، بیشتر شامل تهدیدات سایبری خواهد بود. اقدامات بسیج در حوزه سایبری و اطلاعاتی:

- ۱) تشکیل گردان‌های سایبری: بسیج سایبری، با جذب متخصصان فناوری اطلاعات و جوانان مستعد در دانشگاه‌ها و مراکز علمی، می‌تواند در خنثی‌سازی حملات سایبری و تقویت امنیت شبکه‌های داخلی نقش ایفا کند.
- ۲) آگاهی‌بخشی عمومی: بسیج می‌تواند با اجرای برنامه‌های آموزشی در سطح مدارس، دانشگاه‌ها و محله‌ها، مردم را درباره تهدیدات سایبری مانند حملات فیشینگ و تخریب اطلاعات آگاه کند.

^۱ Cognitive warfare

۳) مقابله با جنگ اطلاعاتی و شایعه‌پراکنی و روایت‌سازی: دشمنان ایران از طریق رسانه‌های اجتماعی و شبکه‌های ماهواره‌ای، به جنگ اطلاعاتی علیه کشور مشغول‌اند. بسیج، با استفاده از ظرفیت رسانه‌های داخلی و شبکه‌های اجتماعی بومی، می‌تواند به مقابله با این تهدیدات بپردازد و روایت صحیح از وقایع را در اختیار مردم قرار دهد.

۳-۸) نقش بسیج در مدیریت بحران‌های غیرنظامی (مانند بلایای طبیعی و اپیدمی‌ها)

جامعه ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی و جمعیتی خود همواره در معرض بحران‌های طبیعی و انسانی قرار دارد. زلزله در کرمانشاه، سیل در خوزستان، لرستان و گلستان، و همه‌گیری کرونا نمونه‌هایی از بحران‌هایی است که نیازمند پاسخ‌گویی سریع و جامع بوده‌اند. بسیج، به دلیل ساختار مردمی و پراکندگی جغرافیایی، یکی از مهم‌ترین نهادهای حاضر در این بحران‌ها است. نقش بسیج در بحران‌های غیرنظامی در ایران:

۱) امداد و نجات در بلایای طبیعی: بسیج با سازمان‌دهی سریع نیروها و استفاده از تجهیزات موجود، در زلزله کرمانشاه و سیل خوزستان به عنوان یکی از اولین نیروهای امدادی حاضر شد. فعالیت‌های آن شامل نجات آسیب‌دیدگان، انتقال مجروحان و توزیع کمک‌های اولیه بود. بسیج و سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در زلزله کرمانشاه (آبان ۱۳۹۶)، نقش حیاتی در امدادرسانی و بازسازی مناطق زلزله‌زده ایفا کردند. در ساعات اولیه پس از زلزله، اقدامات اضطراری شامل اسکان موقت با استفاده از چادر، تأمین و سایل گرمایشی و خدمات بهداشتی و روانی به سرعت انجام شد. در ادامه، قرارگاه بازسازی شهید جعفری با هدف ساخت ۸۳۰۰ کانکس برای خانوارهای زلزله‌زده تشکیل شد که این مأموریت، پیش از مهلت تعیین‌شده (۴۵ روز)، به پایان رسید. همچنین، ۳۲ سپاه استانی و بیش از ۴۰۰۰ مهندس عمران بسیجی در مراحل بازسازی مشارکت داشتند. نیروهای بسیج با هماهنگی بنیاد مسکن، در نصب کانکس‌ها و ارزیابی خسارات کمک شایانی کردند. این اقدامات گسترده نشان‌دهنده توانایی بسیج در مدیریت بلایای طبیعی و بازسازی مناطق آسیب‌دیده بود.^۱

۲) مدیریت همه‌گیری کرونا: در دوران شیوع کرونا، بسیج نقش بی‌بدیلی در غربالگری، توزیع ماسک، واکسن و مواد ضدعفونی‌کننده ایفا کرد. این نهاد همچنین به ارائه خدمات به خانواده‌های آسیب‌دیده و گروه‌های کم‌درآمد پرداخت. بر اساس آمارهای رسمی، بسیج در بیش از ۳۰۰۰ نقطه کشور اقدام به راه‌اندازی پایگاه‌های غربالگری، توزیع ماسک، مواد ضدعفونی و دارو نمود. همچنین، در طرح بزرگ مواسات، بسیج با توزیع بیش از ۱۰ میلیون بسته معیشتی در میان خانوارهای آسیب‌دیده از بحران اقتصادی ناشی از کرونا، توانست نقش قابل توجهی در کاهش فشارهای اقتصادی بر مردم ایفا کند. این اقدامات به بسیج این امکان را داد تا به عنوان یکی از بازوان مؤثر نظام در مدیریت بحران‌های اجتماعی شناخته شود. بر اساس آمارها، بسیج در استان مرکزی توانست با ظرفیت تولید ۱۰ هزار ماسک روزانه نیاز مردم به ماسک را تا حد زیادی برطرف کند. این تولیدات در استان خراسان شمالی و در شهر بجنورد به ۲ هزار ماسک در روز و در چهار محال و بختیاری به ۱۰۰۰ ماسک روزانه نیز گسترش یافت. همچنین، در شهر آمل، روزانه ۳ تا ۵ هزار بطری محلول ضدعفونی‌کننده تهیه و توزیع شد. علاوه بر این، بسیج با اعزام ۴۰ طلبه جهادی به بیمارستان‌های قم و ۱۰ نیروی داوطلب به بیمارستان‌های گیلان، در کنار کادر درمانی به مقابله با این ویروس

^۱ خبرگزاری تسنیم، (۱۳۹۶). عملکرد سپاه و بسیج در کمک‌رسانی به مردم زلزله‌زده در کرمانشاه. تاریخ انتشار: ۹ بهمن ۱۳۹۶. دسترسی در تاریخ [۱۴۰۳/۱۰/۱۶]. لینک: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/11/09>

پرداخت. همچنین، با ضد عفونی روزانه معابر عمومی و تولید ۷۰۰ تا ۱۰۰۰ دست لباس بیمارستانی در کردستان، توانست نیازهای حیاتی بیمارستان‌ها را تأمین کند.^۱

۳) آموزش عمومی برای مقابله با بحران‌ها: بسیج، با اجرای برنامه‌های آموزشی در مناطق آسیب‌پذیر، به مردم نحوه مقابله با زلزله، سیل و سایر حوادث طبیعی را آموزش می‌دهد. این آموزش‌ها شامل اقدامات اولیه در مواقع بحران، پناه‌گیری ایمن و کاهش آسیب‌ها است.

۴-۸) بسیج مردمی ایران؛ الگویی برای نیروهای مردمی در سایر کشورها

مدل بسیج مردمی ایران، به‌عنوان یک سازمان مردمی و انعطاف‌پذیر، الهام‌بخش نیروهای مشابه در سایر کشورها بوده و نقشی کلیدی در مدیریت بحران‌ها و مقابله با تهدیدات امنیتی ایفا کرده است. این الگو توانسته است با تلفیق توانمندی‌های مردمی، انسجام ساختاری و پشتیبانی از نیروی انسانی، در برابر چالش‌های پیچیده امنیتی و نظامی کارآمد عمل کند:

۱. تأثیرگذاری در عراق: نیروهای حشدالشعبی (بسیج مردمی عراق) یکی از نمونه‌های بارز تأثیرپذیری از مدل بسیج ایران هستند. این نیروها در سال‌های اوج بحران داعش، با بسیج گسترده نیروهای مردمی و حمایت از ارتش عراق، نقشی اساسی در مقابله با اشغالگری داعش ایفا کردند (زارعان، ۱۳۹۸: ۳۴۵). حشدالشعبی موفق شد با استفاده از تاکتیک‌های جنگ نامتقارن و بهره‌گیری از ظرفیت‌های مردمی، بسیاری از مناطق استراتژیک تحت اشغال را آزاد کرده و امنیت را به بخش‌های وسیعی از عراق بازگرداند. تأثیر این نیروها در تحکیم انسجام ملی و بازسازی اعتماد عمومی در بحران‌های امنیتی قابل‌توجه بوده است.

۲. تأثیر در سوریه: در سوریه، نیروهای فاطمیون و زینبیون که از داوطلبان مردمی تشکیل شده‌اند، الگویی مشابه بسیج ایران را دنبال کرده‌اند. این گروه‌ها با سازماندهی دقیق و هماهنگی با نیروهای نظامی سوریه، نقشی کلیدی در مبارزه با گروه‌های تروریستی تکفیری ایفا کرده‌اند. توانایی این نیروها در آزادسازی مناطق تحت اشغال، تضمین امنیت شهروندان، و فراهم‌سازی زمینه بازگشت آوارگان از جمله دستاوردهای مهم آن‌ها محسوب می‌شود.

مشابهت‌های ساختاری و عملکردی: شباهت ساختاری و عملکرد این نیروها با بسیج ایران، نشان‌دهنده کارایی این مدل در مواجهه با تهدیدات امنیتی پیچیده و نوین است. این ساختارها با بهره‌گیری از نیروی انسانی داوطلب، آموزش‌های نظامی و فرهنگی، و هماهنگی با نهادهای رسمی، توانسته‌اند به‌عنوان بازوان عملیاتی مؤثر در بحران‌های مختلف عمل کنند. تجربه بسیج ایران به این نیروها امکان داده است تا با اتخاذ رویکردهای مشابه، هم در عرصه میدانی و هم در بازسازی و تقویت زیرساخت‌های اجتماعی موفق عمل کنند. مدل بسیج مردمی ایران، فراتر از مرزهای جغرافیایی، به‌عنوان یک الگوی موفق در مدیریت بحران‌ها و تقویت مقاومت مردمی شناخته شده است. تجربه موفق این مدل در عراق و سوریه، ظرفیت این ساختار را در مقابله با تهدیدات غیر متقارن و حفظ ثبات و امنیت در جوامع مختلف به‌خوبی اثبات کرده است. این تجربه می‌تواند برای سایر کشورها نیز به‌عنوان الگویی برای تقویت توان مردمی و مدیریت بحران‌های ملی مورد استفاده قرار گیرد.

^۱ خبرگزاری مهر. (۱۳۹۸) «تلاش جهادگران بسیج برای مقابله با کرونا؛ از تولید ماسک تا حمایت از کادر درمان». تاریخ دسترسی: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶. لینک: <https://www.mehrnews.com/news/4878338>

۵-۸) بسیج و امنیت نرم در جنگ‌های آینده

امنیت نرم یکی از ابعاد مهم جنگ‌های آینده ایران است که بر تغییر نگرش‌ها، باورها و ارزش‌های اجتماعی تمرکز دارد. دشمنان ایران با استفاده از ابزارهایی مانند شبکه‌های ماهواره‌ای، رسانه‌های اجتماعی و تولید محتوای فرهنگی نامناسب، سعی در تضعیف هویت اسلامی-ایرانی جامعه دارند. اقدامات بسیج در امنیت نرم:

۱. ترویج فرهنگ انقلابی و اسلامی: بسیج، با برگزاری برنامه‌های فرهنگی، مذهبی و هنری، تلاش می‌کند ارزش‌های دینی و انقلابی را به نسل جوان منتقل کند. اردوهای راهیان نور یکی از مهم‌ترین برنامه‌های بسیج برای تقویت هویت ملی و دینی است.

۲. مقابله با تهاجم فرهنگی: بسیج می‌تواند با تولید محتوای فرهنگی در رسانه‌های اجتماعی و تقویت شبکه‌های داخلی، به مقابله با ترویج سبک زندگی غربی بپردازد. بسیج با بهره‌گیری از فعالیت‌های فرهنگی هدفمند، نقشی اساسی در مقابله با تهاجم فرهنگی و جنگ نرم ایفا می‌کند. بر اساس تحقیقی در پایگاه‌های بسیج منطقه ۶ تهران، این فعالیت‌ها تأثیر قابل توجهی در تقویت هنجارها و نگرش‌های اجتماعی جوانان داشته، هرچند تغییر در ارزش‌های بنیادی به برنامه‌های بلندمدت‌تری نیاز دارد. بسیج از طریق برگزاری کارگاه‌های آموزشی، ارتقای سواد رسانه‌ای و گسترش هنجارهای اجتماعی مثبت، می‌تواند در مواجهه با تهدیدات نرم آینده، نقش کلیدی در تحکیم هویت فرهنگی و دینی جامعه داشته‌باشد (بابایی طلا تپه و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰).

۳. ایجاد همبستگی ملی: بسیج از طریق اجرای پروژه‌های اجتماعی مانند اردوهای جهادی در مناطق محروم، نقش مهمی در تقویت همبستگی ملی ایفا می‌کند. از جمله راهبردهای آن بسیج در این ارتباط می‌توان به ایمن‌سازی فرهنگی و مبارزه مستقیم با ابزارهای ضدفرهنگی، تقویت عزت نفس و خودباوری جوانان از طریق برنامه‌های آموزشی و فرهنگی، و غنی‌سازی اوقات فراغت با برگزاری اردوهای جهادی و فعالیت‌های هدفمند اشاره کرد. علاوه بر این، بسیج با ترویج روحیه کار و مهارت‌آموزی، حمایت از صنایع کوچک تبدیلی و ایجاد فرصت‌های اشتغال در مشاغل خانگی و کارگاه‌های کوچک، به حل چالش‌های اقتصادی و تقویت هویت فرهنگی جامعه کمک کرده است. این اقدامات، بسیج را به نیرویی مؤثر در حفظ و تقویت ارزش‌های اسلامی-ایرانی تبدیل کرده است.^۱

۴. حفظ امنیت اجتماعی: بسیج، با سازمان‌دهی نیروهای مردمی، می‌تواند در کاهش تنش‌های اجتماعی و ایجاد آرامش در شرایط بحرانی نقش‌آفرینی کند. این نهاد از طریق اجرای برنامه‌های فرهنگی، برگزاری اردوهای جهادی، و تقویت هویت دینی و ملی، توانسته است انسجام اجتماعی را تقویت و از نفوذ هنجارها و ارزش‌های غربی جلوگیری کند. در حوزه امنیت داخلی، بسیج با تأکید بر روش‌های نرم‌افزارانه مانند آموزش سواد رسانه‌ای، ترویج سبک زندگی اسلامی-ایرانی و مقابله با جنگ روانی دشمنان، توانسته است به کاهش ناآرامی‌ها و حفظ ثبات اجتماعی کمک کند. انعطاف‌پذیری و شبکه گسترده بسیج در مناطق مختلف، این نهاد را به یکی از ابزارهای اصلی تأمین امنیت پایدار در ایران تبدیل کرده است (نیل فروشان و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۴). در جامعه ایران، بسیج مردمی با ساختار منحصربه‌فرد و تجربیات ارزنده خود، ظرفیت‌های گسترده‌ای برای مواجهه با تهدیدات آینده دارد. از جنگ‌های هیبریدی و سایبری گرفته تا مدیریت بحران‌های غیرنظامی و امنیت نرم، بسیج می‌تواند با تکیه بر نیروهای مردمی و فرهنگ اسلامی-ایرانی، به‌عنوان یکی از ارکان اصلی امنیت و پیشرفت کشور عمل کند. این نهاد، با تقویت توانایی‌های خود و هماهنگی بیشتر با سایر ارگان‌های دولتی و نظامی، همچنان نقشی کلیدی در حفظ استقلال و امنیت ایران خواهد داشت.

^۱ محسنی بناب، سید پوریا. «فنون و راهبردهای بسیج برای مقابله با تهاجم فرهنگی». رادیو گفت‌وگو، برنامه گفت‌وگوی فرهنگی، ۶ آذر ۱۳۹۷. دسترسی در تاریخ [۱۴۰۳/۱۰/۱۵]. لینک: <http://seda.ir/sh/?۲۲۳۸۸۹۷>

۹) نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بررسی خاستگاه و کارکردهای بسیج مردمی، از دوران دفاع مقدس تا مواجهه با تهدیدات آینده، به تحلیل عمیق نقش این نهاد در ابعاد مختلف پرداخته‌است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بسیج مردمی به‌عنوان یکی از دستاوردهای بنیادین انقلاب اسلامی، نقش بی‌بدیلی در تقویت سرمایه اجتماعی، مدیریت بحران‌ها و حفظ امنیت ملی داشته‌است. بر اساس چارچوب نظری سازمان‌های داوطلبانه هندرسون، بسیج مردمی با ویژگی‌هایی مانند انعطاف‌پذیری، توانمندسازی فردی و جمعی، و تقویت انسجام اجتماعی، توانسته‌است در شرایط مختلف، از دفاع مقدس گرفته تا مواجهه با جنگ‌های ترکیبی، شناختی و سایبری، نقشی کلیدی ایفا کند. در دوران دفاع مقدس، بسیج مردمی با سازمان‌دهی گسترده نیروهای داوطلب و ایجاد انسجام ملی، به‌عنوان یکی از ارکان اصلی مقاومت در برابر دشمن عمل کرد. مشارکت مستقیم در جبهه‌های جنگ، تقویت روحیه نیروهای مسلح، امدادرسانی به مناطق جنگ‌زده و بازسازی زیرساخت‌های تخریب‌شده، نمونه‌هایی از کارکردهای موفق بسیج در آن دوران هستند. در مقابل، در جنگ‌های آینده، ماهیت تهدیدات تغییر کرده و از جنگ‌های متعارف به جنگ‌های ترکیبی، شناختی و سایبری گرایش یافته‌است. این پژوهش تأکید دارد که بسیج مردمی همچنان می‌تواند با بهره‌گیری از ظرفیت‌های گسترده خود و تطبیق با شرایط جدید، نقشی اساسی در مدیریت این تهدیدات ایفا کند. برای تقویت و توسعه کارکردهای بسیج مردمی در آینده، چند پیشنهاد عملی ارائه می‌شود. نخست، باید نقش بسیج در مدیریت بحران‌های آینده تقویت شود. این امر نیازمند طراحی برنامه‌های جامع و استراتژیک برای مواجهه با بحران‌هایی نظیر بلایای طبیعی، اپیدمی‌ها، و تهدیدات امنیتی نوظهور است. بهره‌گیری از تجربیات موفق دوران دفاع مقدس، به‌ویژه در زمینه سازمان‌دهی نیروها و ایجاد هماهنگی میان بخش‌های مختلف، می‌تواند به تدوین راهبردهای جدید کمک کند. این راهبردها باید بر انعطاف‌پذیری بسیج و توانایی آن در تطبیق با شرایط جدید تأکید داشته‌باشند. دوم، توسعه آموزش‌های تخصصی برای بسیجیان ضروری است. تهدیدات نوین، به‌ویژه در حوزه‌های سایبری، جنگ شناختی، اطلاعاتی و امنیت نرم، نیازمند دانش و مهارت‌های جدید است. برگزاری دوره‌های تخصصی در زمینه امنیت سایبری، مدیریت اطلاعات و جنگ روانی می‌تواند توانمندی‌های بسیج را در مواجهه با این تهدیدات افزایش دهد. همچنین، ایجاد تیم‌های سایبری در بسیج برای مقابله با حملات سایبری و تقویت زیرساخت‌های دیجیتال کشور، گامی اساسی در ارتقای امنیت ملی است. سوم، بسیج باید نقش خود را در ترویج فرهنگ انقلابی و تقویت هویت اسلامی-ایرانی به‌ویژه در میان نسل جوان، گسترش دهد. در برابر تهاجم فرهنگی و جنگ نرم، بسیج می‌تواند با تولید محتوای فرهنگی بومی، برگزاری برنامه‌های آموزشی و فرهنگی، و تقویت ارزش‌های دینی و انقلابی، به مقاومت جامعه در برابر این تهدیدات کمک کند. در نهایت، بسیج به‌عنوان یک سازمان داوطلبانه، با ویژگی‌هایی مانند مشارکت آزادانه، انعطاف‌پذیری و توانایی انسجام‌بخشی، همچنان یکی از ارکان اصلی مقاومت و توسعه ملی در ایران است. تقویت این نهاد از طریق برنامه‌ریزی‌های راهبردی، آموزش‌های تخصصی، و بهره‌گیری از تجربیات گذشته، می‌تواند نقش آن را در حفظ امنیت ملی و پیشرفت کشور بیش از پیش تثبیت کند. این راهبردها باید با حمایت از ارزش‌های مردمی و تکیه بر توان داخلی، نقش بسیج را در مدیریت تهدیدات آینده پررنگ‌تر سازند و آن را به الگویی برای سایر کشورها تبدیل کنند.

۱۰) مراجع

- آل هاشم، سید محمدرضا؛ صبوری، پرویز؛ و رادمهر، محسن. (۱۴۰۳). بررسی نقش مشارکت اجتماعی بسیج در شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی. مطالعات سیاسی تمدن نوین اسلامی، ۱ (۲): ۱-۲۵.
- احمدی، حسین؛ و جوان، مصطفی. (۱۳۸۹). رهبری امام‌خمينی در فرآیند انقلاب اسلامی ایران. مطالعات راهبردی بسیج، ۴۶ (۸): ۸۵-۱۱۴.

- بابایی طلا تپه، محمدباقر؛ کاوسی، اسماعیل؛ و محمدی، علی. (۱۳۹۰). بررسی نقش بسیج در مقابله با تهاجم فرهنگی در میان جوانان شهر تهران. مطالعات راهبردی سیاست گذاری عمومی، ۲ (۵): ۱-۲۴.
- بیات، غلامرضا. (۱۳۹۲). نقش بسیج مردمی در پدافند سایبری و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، مطالعات راهبردی بسیج، بهار، شماره ۵۸، ۳۷-۷۶.
- جعفری نژاد، مسعود؛ اسماعیلی، بشیر؛ جعفری، حمید. (۱۴۰۳). جنگ شناختی از دیدگاه مقام معظم رهبری، فصلنامه امنیت پژوهی، سال ۲۲، شماره ۸۲، ۵۳-۸۰.
- حاجی زاده، صادق؛ و مهدی زاده، غف سادات. (۱۳۹۳). بررسی دیدگاه بسیجیان در مورد نقش بسیج محلات در ارتقای سطح علمی و فرهنگی اعضای بسیج. مطالعات راهبردی بسیج، ۷ (۶۲): ۱۳۷-۱۵۸.
- خشت زر، بهروز؛ دانشی، سید صدیف. (۱۴۰۲). بررسی و تحلیل نقش بی بدیل بسیج در دفاع مقدس. علوم زیست محیطی و دانش جغرافیا، ۲ (۱۴): ۱-۲۲.
- زارعان، احمد. (۱۳۹۸). نقش نیروهای مقاومت در مردمی کردن امنیت؛ مطالعه موردی حشد الشعبی. سلسله همایش های بین المللی گام دوم انقلاب اسلامی. (۱) مقالات اولین همایش بین المللی گام دوم انقلاب.
- سالاروند، امیر. (۱۳۹۶). بسیج مردمی، مولفه اساسی امام در پیروزی انقلاب اسلامی. مجله تحقیقات جدید در علوم انسانی، دوره سوم، شماره ۱۹، ۹۹-۱۰۹.
- شتابدر، محمد. (۱۳۹۹). تبیین تاریخی پیدایش بسیج در ایران با تأکید بر نقش بسیج در انقلاب کبیر اسلامی ایران. جامعه شناسی سیاسی انقلاب اسلامی، ۱ (۲): ۶۵-۹۴.
- کاشیان، عبدالمحمد؛ و طاهریان، محمدحسین. (۱۳۹۹). تحلیلی بر نقش و جایگاه بسیج در هندسه نهادی فقرزدایی حکومت اسلامی. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، ۲۳ (۷۴۳): ۱۹۰-۲۳۱.
- کیوان حسینی، سید اصغر. (۱۳۸۵). جایگاه بسیج در رویکرد امام خمینی (رحمه الله) نسبت به راهبرد «دفاع همه جانبه». مطالعات راهبردی بسیج، بهار، شماره ۳۰، ۵-۱۶.
- محمدی، منوچهر. (۱۳۸۲). انقلاب اسلامی در مقایسه با انقلاب های فرانسه و روسیه. قم: نشر معارف.
- مقام معظم رهبری (مدظله العالی). (۱۳۷۴). بیانات در دیدار جمعی از بسیجیان، ۸ آذر ۱۳۷۴. دریافت شده از [\[https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2775\]](https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2775)
- مقام معظم رهبری (مدظله العالی). (۱۳۷۹). بیانات در اجتماع بزرگ شرکت کنندگان در اردوی یاران امام علی (علیه السلام)، ۲۹ مهرماه ۱۳۷۹. دریافت شده از [\[https://farsi.khamenei.ir/speech?nt=2&year=1379\]](https://farsi.khamenei.ir/speech?nt=2&year=1379)
- مقام معظم رهبری (مدظله العالی). (۱۴۰۳). بیانات در دیدار مردم قم، ۱۹ دی ماه ۱۴۰۳. دریافت شده از [\[https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=58928\]](https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=58928)
- مقام معظم رهبری (مدظله العالی). (۱۴۰۳). بیانات رهبری در جمع بسیجیان، ۸ آذر ۱۴۰۳. دریافت شده از [\[https://www.isna.ir/news/1402090805914D8\]](https://www.isna.ir/news/1402090805914D8)
- مینو کیانی راد و محسن مروت. (۱۴۰۱). بررسی کمک های مردمی بسیج در تأمین مالی خرد جمعی با اتکا به تجربه ی دوران دفاع مقدس. مجله اقتصاد دفاع و توسعه پایدار، دوره هفتم، شماره ۲۶، ۵۵-۸۴.
- نصیرزاده، عزیز؛ جلالی نسب، عبدالله؛ خادم دقیق، امیر هوشنگ. (۱۴۰۳). جنگ ترکیبی علیه نظام جمهوری اسلامی ایران (مطالعه موردی: عوامل اثرگذار، پیشران ها و ابزارها، اهداف و نقاط آماج دشمن). امنیت ملی، ۱۴ (۵۱): ۳۲-۹.
- نیل فروشان، عباس؛ نقی زاده، حمید؛ جوانمرد، محمد؛ جواهری، مهدی. (۱۴۰۱). نقش و کارکرد بسیج در تحقق انتظام ملی و امنیت داخلی. فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس، دوره هشتم، شماره سوم، ۹-۳۳.

همایون بروجردی و منیر علوی مقدم

۶ اسفند ماه ۱۴۰۳ / 24 February 2025

Henderson, R. (1981). Volunteer Organizations and Social Transformation. New York: Oxford University Press.